

آینه پژوهش

سال سی و پنجم، شماره چهارم
مهر و آبان ۱۴۰۳ ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب‌شناسی و
اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۰۸

۲۰۸

دوماهنامه
آینه پژوهش

مهر و آبان ۱۴۰۳
سال سی و پنجم، شماره چهارم

Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.35, No.4 Oct - Nov 2024

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

208

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

«مُقْبِلِ آنِشْتِ که ...» (بازخوانی و تَصْحِیحِ بَیْتِی از مُفْرَدَاتِ سَعْدِی) |
گیبون، محمد (ص) و اسلام | چاپ‌نوشت (۱۵) | پاره‌ای از یک تفسیر
ناشناخته معتزلی، احتمالاً از سده چهارم یا پنجم هجری | میهمانان تازی
گوی فرهنگستان ایران | اشعار تازه‌یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به
نشریات آن عصر (۱) | فارسیات | رباعیات منسوب به افراد خاندان جوینی
در منابع کهن | ناهیدن (اقتراح‌ی درباره یک واژه دشوار و ناآشنا در
شاهنامه) | یادداشت‌های حاشیه‌متون فارسی و عربی (۲) | خراسانیات
(۱) | نوشتگان (۹) | یادداشت‌های لغوی و ادبی (۱) | طومار (۷) | درنگی بر
جدیدترین ترجمه انگلیسی کتاب شریف نهج البلاغه | حدود مفروض،
حدود ممکن، حدود مقبول | آینه‌های شکسته (۵) | بررسی فهرست
کتاب‌های فارسی چاپ سربی کتابخانه کنگره آمریکا | میرلوحی سبزواری
و جعل دو کتاب انیس المؤمنین و کفایة البرایا | شرح و تصحیح کلیله و
دمنه در بوتۀ نقد | **نکته، حاشیه، یادداشت**

پیوست آینه پژوهش | کلام شاهانه / ملوک‌الکلام، کتابی چنددانشی از عصر میانی قاجار

جویناچه‌نخست | رسول جعفریان |
مجید حبیبی | مرتضی کریمی‌نیا |
سیدمحمدحسین میرفتوحی |
رفیقه قزاق‌نسا | احمد مهدوی
دامغانی | علی رحیمه منوچهری و روزبه
فرد | علی رحیمی واریانی | سجاد
آینیلوا | سیداحمدرضا قائم‌مقامی |
امید حسینی‌نژاد | میلاد بیگلری
اریا طیبی | سیدعلی کاشفی
رازی | تهران | علی رادا | حبیب
خواجه‌ساز | حیدر عیوضی | سیده
طوبه‌الطی | میرزا | علی عادل
زاده | امیررضا | میرزایی | جباری
انصاری | نیلوفر بهرام‌زاده | معین
کاظمی | حبیب رازی | تهرانی

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش

Jap.isca.ac.ir

عشقت بنهم به جای مذهب در پیش معرفی و بررسی کتاب «با عین القضاة و آیین فرافرقه‌ای»

دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد | نیلوفر بهرام‌زاده

| ۵۲۳-۵۲۹ |

۵۲۳

آینه پژوهش | ۲۰۸

سال ۳۵ | شماره ۴

مهر و آبان ۱۴۰۳

چکیده: با عین القضاة و آیین فرافرقه‌ای، تازه‌ترین اثری است که درباره عین القضاة همدانی و دیدگاه‌های او منتشر شده است. نویسنده در قالب سه گفتار، به یکی از اندیشه‌های بدیع عین القضاة درباره مذاهب و فلسفه آنها پرداخته و با بررسی تمهیدات و نامه‌ها، نظرات عین القضاة را در این باره تبیین کرده است. در این اثر، صرفاً به بیان اندیشه‌های قاضی درباره فلسفه مذاهب و منشأ آنها بسنده نشده بلکه در گفتار دوم به همدلان آیین فرافرقه‌ای و عارفانی که همچون عین القضاة، دیدگاه‌های مشابهی درباره مذاهب داشته‌اند، پرداخته شده است. این کتاب که از معدود آثاری است که به بررسی یکی از اندیشه‌های بدیع عین القضاة پرداخته، در این جستار به اختصار معرفی، نقد و بررسی شده است.

کلیدواژه‌ها: عرفان، تصوف، عین القضاة همدانی، آیین فرافرقه‌ای، عین القضاة پژوهی.

یکی از مباحث اساسی در اندیشه‌های عین‌القضات همدانی، بحث یکی بودن مذاهب است؛ او معتقد است که تمام مذاهب در اصل درست بوده و به مرور تحریف شده‌اند: «و مقصود از این بیان بدین محققى آنست که اصول مذاهب بعید است که دروغ بود، لا بل محال بود از آنجا که منم. اما از آنجا که حکم عموم خلق است لا بل از آنجا که حکم خصوص علمای دین است، این نه محال نماید و نه بعید، زیرا که گویند چه بعید بود در اینکه در عالم، مذاهب فاسد بود که ادراک حق غامض است، و راهش دراز است و پرخطر است. و افهام خلق قاصر است، و راه نمایان همه یا اغلب گمراه‌اند. پس ضرورت است خود که مذاهب باطل بیش بود در عالم. و این اگرچه به عقل تو و امثال تو بس نزدیک است، از آنجا که منم نه چنین است که من هم بر این بوده‌ام مدتی دراز، و پس از آن این در من پدید آمده است که اصول مذاهب لابد باید که صحیح بود. و بطلان مذاهب از تحریف ناقلان بد افتاد.»^۱

این عبارت نشان می‌دهد که درست بودن اصل تمام مذاهب و ضرورت یکی دانستن آنها، چنان در اندیشه قاضی مهم است که او تفاوت قائل شدن میان مذاهب را حجاب دانسته و معتقد است که یکی از شرط‌های طالب، یکی دانستن آنهاست: «اما ای عزیز، شرط‌های طالب بسیارست در راه خدا که جمله محققان خود مجمل گفته‌اند. اما یکی مفصل که جمله مذاهب هفتاد و سه گروه که معروفند، اول در راه سالک در دیده او، یکی بود و یکی نماید؛ و اگر فرق داند و یا فرق کند، فارق و فرق کننده باشد نه طالب. این فرق هنوز طالب را حجاب راه بود که مقصود طالب از مذهب آنست که باشد که آن مذهب که اختیار کند او را به مقصد رساند. و هیچ مذهب به ابتدای حالت بهتر از ترک عادت نداند.»^۲ از نظر عین‌القضات تمام ادیان، حقیقتی یگانه دارند و نام همه آنها اسلام است و اگر «مذهبی مرد را به خدا می‌رساند، آن مذهب اسلام است و اگر هیچ آگاهی ندهد طالب را، به نزد خدای تعالی آن مذهب از کفر بتر باشد. اسلام نزد روندگان آن است که مرد را به خدا رساند و کفر آن باشد که طالب را منعی یا تقصیری درآید که از مطلوب بازماند.»^۳ این اندیشه در

۱. علی نقی منزوی و عقیف عسیران (مصححان)، نامه‌ها، تالیف عین‌القضات همدانی (تهران: اساطیر، ۱۴۰۲)، ج ۲، ص ۳۱۱.

۲. عقیف عسیران (مصحح)، تمهیدات، تالیف عین‌القضات همدانی (تهران: اساطیر، ۱۴۰۲)، ص ۲۱.

۳. همان: ۲۲ و ۲۳.

تفکرات قاضی به برداشت‌های بدیع از اصطلاحات عرفانی گوناگونی چون مذهب، حجاب، کفر و اسلام که پیش از او نیز در میان صوفیان رواج داشته، انجامیده است.

با عین‌القضات و آیین فرافرقه‌ای (نشر سینا، ۱۴۰۳) اثر اکبر ثبوت، جدیدترین کتابی است که درباره عین‌القضات و تفکر بدیع او درباره مذاهب نوشته شده است. اکبر ثبوت از بزرگ‌ترین فلسفه‌پژوهان معاصر ایران است که نخستین بار، به توصیه استادش، علی گلزاده غفوری، به تعمق در نامه‌های عین‌القضات پرداخته و با جمع‌آوری مطالب مربوط به آیین فرافرقه‌ای عین‌القضات و همدلان او، اثر حاضر را فراهم آورده است.

نویسنده در این اثر، با تمرکز بر مسأله مذاهب و دیدگاه عین‌القضات نسبت به آنها، بحثی مهم را در اندیشه قاضی پیش کشیده و در قالب سه گفتار، سیر این اندیشه را در آثار عارفان بعدی تا زمان معاصر تحلیل کرده است.

گفتار نخست خود به دو بخش اصلی تقسیم می‌شود؛ ابتدا نویسنده، دیدگاه عین-القضات را درباره ارباب قدرت و کارگزاران آن با اشاره به نامه‌ها و شکوی الغریب آورده و انزجار قاضی را از انجام کارهای حکومتی و صرف کردن وقت در خدمت به پادشاهان نشان داده است.

بخش دوم از گفتار نخست، «با عالم‌نمایان و دین‌گرایان» نام دارد که به عنوان مهم‌ترین قسمت کتاب، با جمع‌آوری دیدگاه‌های پراکنده قاضی در آثارش، اندیشه او را به طور یکپارچه نشان داده است. نویسنده در این بخش دیدگاه‌های قاضی را درباره علمای ظاهر، عادت‌پرستی و کشمکش‌های مذهبی و غیره تبیین و تحلیل کرده و به بیان معنای مذهب از دیدگاه عین‌القضات، توجیه مذهب سفسطه، چگونگی تحریف ادیان، شناخت درست مذاهب و توقف نکردن در ظاهر و توجه به ابعاد معنوی دین پرداخته است. سپس فرجام عین‌القضات و عواقب این شیوه نگرش به مذاهب را آورده و پیش-بینی‌های قاضی از شهادتش را در تمهیدات مطرح کرده است. این گفتار با اشاره به سخنان اندوهبار عین‌القضات در شکوی الغریب که دفاعیات و بیان رنج او در زندان بغداد است، پایان یافته است.

گفتار دوم با عنوان «همدلان آیین فرافرقه‌ای»، ویژه معرفی عارفانی است که همچون قاضی، تفکرات فرافرقه‌ای داشته و این اندیشه را در آثار خود بازگو کرده‌اند. این گفتار با

شیخ بهایی (۹۵۲-۱۰۳۰ق) و ابیاتی از کلیاتش آغاز شده، سپس بازتاب این اندیشه در آثار ابن‌فارض مصری (۵۷۶-۶۳۲ق) که از بزرگ‌ترین شاعران عارف در ادبیات عرب است، دنبال شده است. محی‌الدین ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸ق) سومین عارف این فصل است که در عصری مملو از تعصبات مذهبی و کشتار حنفیان و شافعیان زیسته و از باورمندان به آیین فرافرقه‌ای شناخته شده است. چهارمین عارف این فصل، مولانا جلال‌الدین محمد مولوی (۶۰۴-۶۷۲ق) است که این دیدگاه در آثارش بسیار مشهور است و او را نیز می‌توان در جرگه همدلان فرافرقه‌ای به‌شمار آورد. عفیف‌الدین سلیمان تلمسانی (۶۱۰-۶۹۰ق)، شیخ محمود شبستری (م. ۷۲۰ق)، صدرالدین شیرازی (م. ۱۰۵۰ق) و ملاعلی نوری (م. ۱۲۴۶ق) عارفان بعدی این بخش هستند که اندیشه فرافرقه‌ای در آثار آنان به‌خصوص شیخ محمود شبستری بازتاب گسترده‌ای داشته است.

گفتار سوم «با عین‌القضات عصر ما» نام دارد که در آن علی‌گلزاده غفوری معرفی و خاطراتی از سابقه‌آشنایی نویسنده و ایشان مطرح شده است. نویسنده در این گفتار، ابتدا به بیان چگونگی آشنایی خود با گلزاده غفوری پرداخته و سپس در قالب خاطره‌ای کوتاه در دوران دانشجویی، ویژگی‌های اخلاقی این مجتهد را برشمرده است. در قسمت دوم این فصل، بخشی از مطالب کتاب شناخت اسلام اثر گلزاده غفوری و دو تن دیگر آورده شده و در پیوست کتاب، برشی از شرح لمعه درباره وقف بر غیر مسلمانان که در واقع کاری بوده که مرحوم گلزاده از یکی از دانشجویانش طلب کرده، مطرح شده است.

در کل، این اثر با تمرکز بر روی یکی از اصلی‌ترین اندیشه‌های عین‌القضات یعنی دیدگاه فرافرقه‌ای او، توانسته است با جمع‌آوری شواهد از تمهیدات و نامه‌ها، تفکر اصیل قاضی را در زمینه فلسفه مذاهب و منشا آنها نشان دهد. از مزیت‌های این اثر می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. این کتاب در زمره معدود آثاری است که درباره یکی از اصیل‌ترین اندیشه‌های عین‌القضات نوشته شده و سبب معرفی بهتر دیدگاه فرافرقه‌ای او شده است.
۲. جمع‌آوری اندیشه‌های پراکنده قاضی درباره فلسفه مذاهب و منشا آنها و معرفی همدلان آیین فرافرقه‌ای، به تسهیل کار پژوهشگران این حوزه انجامیده است.

با این حال توجه به نکات زیر نیز ضروری به نظر می‌رسد:

۱. در پژوهش عالمانه مصطفی جواد در مجمع‌الآداب (۱۹۶۳: ۲/۱۱۳۰) سال تولد قاضی ۴۹۰ ق ذکر شده است که تاریخ درست است (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۲: ۲۵/۳). یعنی عین‌القضات در ۳۵ سالگی به شهادت رسیده است نه ۳۳ سالگی. در اثر حاضر به اشتباه سال تولد او در صفحه ۱۵ کتاب، ۴۹۲ ق نوشته شده است که بهتر است در چاپ‌های بعد اصلاح شود.

۲. بخش اول گفتار نخست با عنوان «با ارباب قدرت و کارگزاران آنان» هرچند مفصل تحلیل شده است، اما پیوندی با موضوع اصلی کتاب و دغدغه آن ندارد.

۳. نویسنده با بهره‌گیری از ذوق خود و ادای دین به گلزاده غفوری، ایشان را «عین‌القضات عصر ما» خوانده است؛ گلزاده غفوری هرچند شخصیتی روشنفکر و اثرگذار بوده اما در کتاب، دلایلی که بتوان ایشان را عین‌القضات زمانه دانست نیامده است و نمی‌توان عین‌القضات را نه با ایشان که با هیچ شخصیت دیگری مقایسه کرد.

۴. بخش دوم و سوم آخرین گفتار، درباره مباحث کتاب شناخت اسلام و مباحثات کلاس درس نویسنده با گلزاده غفوری است که هیچ ارتباطی با موضوع کتاب ندارد و از مسأله اصلی پژوهش کاملاً برکنار است.

۵. موضوع این اثر و دغدغه مطرح شده در آن، مشابه فصل دوم کتاب عین‌القضات و استادان او از نصرالله پورجوادی است و به جز گفتار دوم که معرفی همدلان آیین فرافرقه-ای است، تفاوت چندانی با فصل دوم کتاب پورجوادی ندارد و به رغم دسته‌بندی و بررسی، نکته بدیعی را مطرح نکرده است.

این اثر و آثاری که درباره عین‌القضات منتشر می‌شوند به شناخت بیشتر افکار اصیل قاضی کمک می‌کنند و بستر آشنایی بهتر با این متفکر بزرگ را فراهم می‌آورند. امید است با انجام پژوهش‌های دقیق و اساسی، زمینه‌های شناخت عین‌القضات همدانی بیش از پیش فراهم شود و اندیشه‌های ناب این عارف بزرگ به همگان معرفی گردد.

کتاب‌شناسی

- ثبوت، اکبر. (۱۴۰۳). با عین‌القضات و آیین فرافرقه‌ای. تهران: انتشارات سینا.
- عین‌القضات همدانی. (۱۴۰۲). تمهیدات. تصحیح عفیف عسیران. تهران: انتشارات اساطیر.
- _____ (۱۴۰۲). نامه‌ها. تصحیح علی‌نقی منزوی و عفیف عسیران. جلد دوم. تهران: انتشارات اساطیر.
- _____ (۱۴۰۲). نامه‌ها. تصحیح علی‌نقی منزوی و عفیف عسیران. جلد سوم. تهران: انتشارات اساطیر.